

Петро Котляров
(Київ)

МІЖ ІДЕЄЮ ТА КОМПРОМІСОМ: РЕЛІГІЙНА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФІЛІПА МЕЛАНХТОНА ПІД ЧАС РЕГЕНСБУРЗЬКОГО РЕЙХСТАГУ

Важливою складовою суспільно-політичних практик відомого реформатора і гуманіста Філіпа Меланхтона (1497–1560) була участь у політично-релігійних заходах загальноімперського масштабу. Попри внутрішні переконання і небажання втручатися у політичні процеси, Меланхтон, однак, неодноразово був змушений виступати у ролі теолога-політика. Нагальна необхідність неодноразово змушувала його покидати університетські аудиторії й брати участь у різноманітних заходах, де вирішувалися як суто німецькі проблеми, так і загальноімперські. Однак функція політика не була притаманна психологічній організації Меланхтона. Вихований у гуманістичному середовищі, знавець грецької, латини та давньоєврейської мов Меланхтон вважав справою життя викладацьку, а не політичну діяльність, до якої він завжди відчував відразу. До цього долучались і проблеми, пов'язані з нерозумінням та відсутністю підтримки своїх одновірців, нехтування політичними лютеранськими лідерами релігійними принципами на догоду політиці. Тому у спробах досягти внутрішнього балансу між власними релігійно-етичними уявленнями та роллю, яка нерідко йому відводилася у політичних іграх, Меланхтон, судячи із джерел, відчував когнітивний дисонанс, як зараз прийнято називати цей стан у сучасній психології¹.

Ми спробуємо проаналізувати публічну релігійно-політичну діяльність Філіпа Меланхтона у контексті психологічних проблем, що були спричинені непритаманною йому діяльністю та з'ясувати межі компромісів, які для себе окреслив мислитель. Це питання важливе з огляду на те, що нерідко Меланхтона у наукових роботах подають як діяча, який легко нехтував ідеєю

¹ Вперше цей термін запровадив Леон Фестингер (1957 р.).

заради компромісу [1, S. 51; 2]. Тому актуальність проблеми полягає у необхідності комплексно дослідити багатоаспектну, часом неоднозначну діяльність Філіпа Меланхтона, якого нерідко називають «батьком екуменізму» і зрозуміти, наскільки далеко міг зайти реформатор у спробах пошуку компромісу.

Полеміка навколо зазначеної проблеми була започаткована ще у XVI ст., коли Меланхтона почали звинувачувати у відході від ідей М. Лютера. Це породило полеміку і, як наслідок, було видано кілька «реабілітаційних» біографій [3, S. 2]. Сучасні наукові роботи нерідко представляють Меланхтона як вченого-гуманіста, який лише завдяки впливу М. Лютера вимушено «трансформувався» у реформатора [4, S. 32].

Питання щодо місця Філіпа Меланхтона у політичних процесах конфесійного століття ставилося дослідниками ще у XIX ст. Однак вивчення цієї проблеми із залученням приватного епістолярію і з урахуванням психологічного портрету Меланхтона, наскільки нам відомо, ще не здійснювалось. Дослідники торкалися лише участі реформатора у рейхстагах [5; 6].

Корпусом документів для вирішення поставлених питань є листи гуманіста, написані до і під час роботи Регенсбурзького рейхстагу 1541 р., а також листи його соратників, друзів та родичів. Використано і кілька промов та трактатів Меланхтона. Наше звернення до листування пояснюється тим, що у листах, як зазначає сучасна дослідниця Л. Репіна, «...закарбований індивідуальний досвід, емоційне переживання і той чи інший рівень осмислення» [8, с. 345]. До того ж отримані тоді Меланхтоном листи – це не що інше, як фіксація «...погляду збоку», який містить «...так звану об'єктивну інформацію» [8, с. 345]. Подібний наратив є важливим засобом для реконструкції образу Меланхтона, сконструйованого його сучасниками. Цінність меланхтонівських его-документів полягає також у тому, що вони писалися, коли Меланхтону виповнилося майже 45 років. Зрілий діяч, із цілком усталеними поглядами, життя якого понад 20 років проходило у самому серці Реформації, людина, znana далеко за межами Німеччини, і з якою листувалися королі, можновладці, релігійні діячі та гуманісти. Тому ці листи документально зафіксували зріз поглядів зрілого мислителя. Вони, отже, доповнюють новими штрихами психологічний портрет Меланхтона. До того ж особистість в его-документах постає не ізольованою,

а у взаємодії із соціальним середовищем, з притаманними йому культурними й інтелектуальними традиціями.

Якою була причина скликання Регенсбурзького рейстагу? По-перше, Аугсбурзький рейхстаг (1530) і створення Шмалькальденського союзу (1531)¹ змінили політичну ситуацію в Німеччині. На 1536 р. Шмалькальденський союз, до якого також входила Швейцарія, перетворився на важливого політичного гравця, а його діяльність вийшла за межі імперії. Союз намагалися залучити до антиабсбурзької боротьби такі країни, як Франція та Англія. Створена ж на противагу союзу Католицька ліга (1538) виявилася невливовою². За таких умов Карл V намагався знайти мирне вирішення проблеми у проведенні міжконфесійних переговорів, які б відбулися разом із ґрунтовним релігійним диспутом [9, S. 146–149].

По-друге, 1541 р. султан Сулейман захопив столицю угорського королівства Буду. Ця подія не на жарт стривожила імператора та князів, змусивши католиків та протестантів шукати на певний час примирення і шляхів до об'єднання. Проте, як небезпідставно стверджує англійська дослідниця Е. Глізон, протестантські князі хоч і боялися турецької загрози, проте страх перед посиленням особистої влади імператора у разі перемоги над турками виявився ще більшим [10].

Попри взаємні фобії, Європа змушена була консолідувати свої сили для відповіді Сходу. Ініціатором релігійного диспуту, який передував би створенню політичного союзу, виступив імператор. Подібні диспути вже мали місце в історії Німеччини і відбулися вони фактично напередодні Регенсбурзького рейстагу: у Хагенау та Вормсі (1540–1541). На жаль, диспути виявилися безрезультатними і показали свою неефективність. Проте імператор не залишив спроб використати ще одну можливість. Для цього і був скликаний диспут і рейхстаг у Регенсбурзі.

Рейхстагу передувала ґрунтовна підготовка. Попередньо передбачалося, що на диспуті мали обговорити Аугсбурзьке віро-

¹ Шмалькальденський союз був створений ще у грудні 1530 р. у Шмалькальдені (Тюрингія), але офіційне підписання договору про союз відбулося 27 лютого 1531 р.

² 1545 р. Католицька ліга фактично розпалася. Її відродження і активізація відбудеться перед Тридцятилітньою війною.

сповідання 1530-го р. Для цього 15 жовтня 1540 р. у Регенсбурзі зустрілися представники католиків (Йоганн Гроппер, канонік Кельну і Герхард Вельтвік, імперський секретар) і протестантів (Мартін Буцер і Капіто) для вироблення положень, які мали бути основою для колоквіуму. Головним питанням було розуміння первородного гріха і виправдання. Однак ще до диспуту католицька партія категорично відмовилася від запропонованого алгоритму, що не завадило Буцеру 1541 р. все ж надіслати чорновий варіант попередньо узгоджених на зустрічі питань протестантському князю курфюрсту Йоахіму Бранденбурзькому із проханням ознайомити з ним протестантських князів і Мартіна Лютера. Цей документ, який складався із 23 статей, згодом отримав назву Регенсбурзької книги. Однак Лютер, прочитавши статті, зауважив, що вони не влаштують жодну зі сторін, а Меланхтон взагалі заявив: це не статті, а гієна, вочевидь, маючи на увазі, що ця міфічна тварина володіє здатністю говорити і спокушати людей до гріха [11, S. 576]. Отже, ще до початку переговорів вимальовувалася загальна картина взаємного неприйняття.

Табір лютеран мав представляти Філіп Меланхтон, як і 11 років тому на Аугсбурзькому рейхстазі. Його листи не були офіційними документами. Вони написані до колег і родичів, нерідко під впливом тих подій, що найбільше вражали Меланхтона. Ці враження були переважно негативними. Вони виникали з усвідомлення того, що його ім'ям та авторитетом намагаються освятити неприйнятні для нього особисто речі, а також неповаги до його думки з боку представників влади. До цього варто додати також суб'єктивно відчуту Меланхтоном неефективність політичних лідерів. Все це створювало ефект «утоми» від політики, що і видно із листів, яких за час роботи рейхстагу Меланхтон написав близько 80-ти.

Протестантський табір, як напередодні рейхстагу, так і під час його роботи, не відрізнявся гомогенністю. Курфюрст Саксонії Йоганн Фрідріх, офіційний керівник Шмалькальденського союзу, докладав неабияких зусиль для створення єдності в лавах союзників, проте це було надскладним завданням [12, s. 301, 321-327]. Воно посилювалося ще й тим, що друга особа в керівництві шмалькальденців – ландграф Філіп Гессенський – шукав прихильності імператора, а, отже, виступав радше союзником Карла V, аніж шмалькальденців.

Невизначена поведінка Філіпа цілком пояснюється тим, що на 1540 р. набула розголосу бігамія ландграфа. Цей факт, який змушені були визнати і навіть виправдовувати Лютер і Меланхтон, викликав значне суспільне обурення і гнів імператора, а, отже, змушував ландграфа шукати шляхів примирення з імператором коштом відмови від консолідованої політики із протестантами. Наслідком стало підписання таємної сепаратної угоди між ландграфом та Карлом V від 13 червня 1541 р. [13, S. 254–259, nr. 74]. Закулісна діяльність ландграфа неминуче приводила до непорозумінь і конфліктів серед лютеран-союзників [12, S. 297–300].

Не існувало повної єдності й у середовищі другого ешелону делегації – протестантських теологів. Кожен із них – яскрава і самодостатня особистість. Окремі з них, з огляду на характер і переконання, апіорі не були здатні до компромісу, а дехто взагалі відмовився приїхати на диспут. Наприклад, Кальвін, який після вигнання зі Швейцарських кантонів (1538) перебував у Страсбурзі, у цьому протестантському «Новому Єрусалимі», абстрагуючись від недавніх швейцарських жахів, тривалий час не мав жодного бажання брати участь у фактично політичній акції. Однак за наполяганням Мартіна Буцера, який ознайомив Кальвіна зі строкатою палітрою міжконфесійних проблем, все ж прийняв запрошення, хоча згодом із гіркотою написав: «Вони тягнуть мене до Регенсбурга, незважаючи на те, що у мене немає жодного бажання» [14, р. 101].

Католицьку сторону презентували не менш знані та яскраві особистості. Це кардинал Гаспар Контаріні (1483–1542), відомий релігійною толерантністю¹, Йоганн Гроппер (1503–1559)² та знаний ще із часів Лейпцігського диспуту (1519) професор Інгольштадського університету Йоганн Екк.

Узагальнюючи події і розстановку сил напередодні рейхстагу, варто зауважити, що курфюрст Саксонії і керівник Шмалькальденського союзу Йоганн Фрідріх зіткнувся з потужною опозицією щодо намірів збереження єдності союзу як у середовищі ідеологічних противників, так і в особі ландграфа Гессенського.

¹ Кардинал Гаспар Контаріні входив до заснованої за Лева X «Ораторії божественної любові» і вважав за необхідне проведення внутрішніх реформ католицької церкви.

² Йоганн Гроппер, відомий католицький теолог, юрист і церковний політик, шанувальник Еразма Роттердамського.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що курфюрст мав усі підстави остерігатись імператора і тому не міг особисто приїхати на рейхстаг. Усвідомлення зазначених неприємних фактів змушувало Йоганна Фрідріха до вироблення достатньо жорсткої тактики контролювання делегації протестантів-теологів. Цінуючи Меланхтона як високоосвіченого фахівця курфюрст, однак, мав небезпідставний сумнів у твердості гуманіста-еразміанця, побоюючись, що останній може знехтувати деякими положеннями Апології та погодитися на компромісне рішення. Курфюрст особисто розробив докладну інструкцію для богословів [15, S. 123–132], якої вони повинні були неухильно дотримуватися. Особливе місце в інструкції зайняли настанови щодо Меланхтона. Він, зважаючи на інструкції, повинен був перебувати під цілодобовим наглядом, а доступ до нього суворо обмежувався, щоб головний переговірник не піддавався «огидним підбуренням» з боку ландграфа та католицької сторони [15, S. 131]. Для виконання, по суті, поліцейних функцій при Меланхтоні до Регенсбургу курфюрст надіслав особливого охоронця [15, S. 131]. У світлі вищевикладених подій постає логічне питання, а як же міг відчувати себе Меланхтон в оточенні номінальних союзників, проте у ситуації тотальної недовіри євангелічного табору?

Меланхтон на цей час уже не був у політиці новачком. Його неодноразово залучали у ролі експерта та консультанта, його перу належали документи, що проголошувалися на найвищому рівні. За роки публічної діяльності гуманіст, безперечно, мав можливість зрозуміти глибинні мотиви політиків. Проте, якщо аргументи і мотивація прихильників католицизму була зрозумілою, то ухвалення рішень протестантськими князями, з ігноруванням ідеї, у Меланхтона у більшості випадків викликали розчарування. Цей факт реформатор із гіркотою констатував у листі від 14 грудня 1540 р. до Каспара Воланда (Caspar Volland). Меланхтон зауважив, що Ландграф Філіп Гессенський усіма своїми діями доводив перевагу особистих справ над релігійними, що він здатен принести у жертву справу Шмалькальденського союзу заради особистих інтересів [16, nr. 2580]. Ускладнилися і стосунки із курфюрстом Саксонським, який, судячи з інструкції на Регенсбурзький рейхстаг, не надто довіряв Меланхтону, а Меланхтон, з огляду на обставини, відчував себе не лише скутим у своїх рішеннях, але і морально розчавленим [17, nr. 2471].

Отже, напередодні Регенсбурзького рейхстагу Меланхтон не мав ілюзій щодо результатів домовленостей. Більше того, за листами спостерігалось усвідомлення, що він залишився якщо і не в опозиції до власного табору, то в усякому разі самотнім у спробі об'єднання шмалькальденців. Показовою у цій ситуації є лексика, яку використовує Меланхтон. Ідеться про термін, який неодноразово зустрічаємо у листах цього періоду – *софістика*. Софістика (*sophistice*) для Меланхтона – це втілення лицемірства, підступності й обману. У квітні 1535 р. він написав і виголосив перед студентами трактат «De amore veritatis» [24, S. 266–271, Nr. 36]. Чеснота «*veritas*» (істина, правда, чесність), головна ідея трактату, розглядалась як бінарна опозиція софістиці. «*Veritas*» бачилась Меланхтону основою виховання юнаків. В іншому трактаті від 1539 р. «De officio principum», Меланхтон жорстко розкритикував тих правителів, які нехтували *veritas*, і, як наслідок, зраджували релігії і справедливості заради особистих інтересів. Меланхтону, у зазначеному випадку, не важливі рушійні мотиви, якими б вони не здавалися вагомими – тиск імператора, Папи, чи банальні питання особистих переваг [19, S. 240–258].

Уже після Вормського диспуту (1541), коли він став свідком того, як легко володарі відмовляються від реформ, до чого вдаються, щоб обійти очевидні істини, Меланхтон написав у лютому 1541 р. до свого колеги Еразма Рейнхольда: «О, яка мерзенна і ганебна річ! Як я чую, керівники цих переговорів прагнуть покривати це з мороком облаштоване об'єднання Євангелієм, окутувати сяючу правду новою ілюзією і здобувати собі спокій ціною цього великого злочину!» [20, S. 544–550, nr. 67, S. 545]. Він не обмежується лише звинуваченнями, але вказує на «засоби», до яких вдаються можновладці у своїй злочинній діяльності. «Засоби» – це досвідчені фахівці. «Для цього вони [можновладці – П.К.] залучають хитрих людей, які дипломовані у підлості і навчені у софістиці» [виділено нами – П. К.] [20, S. 545]. Хто ж ці можновладці, які підступно проводять власну політику, нескладно здогадатися з подальших слів Меланхтона. Нагадаємо, що у промові «De amore veritatis» Меланхтон вважав, що «існують принаймні дві великі біди, дві пошесті (*pestes*) для церкви і держави, а саме – тиранія і софістика, але софістика набагато гірша, ніж тиранія» [20, S. 271]. На думку Меланхтона, ландграф поєднав у своїй політиці ці дві «пошесті», про що він на-

писав Файту Дітріху: «Мій батько помирав від отрути, яка йому, очевидно, дісталася від батька ландграфа. Син теж нищить мене і не стільки своєю бігамією, як цією новою софістикою, якою він займається» [16, 2638. 2]. За таких умов, коли Меланхтону необхідно було боротися не так із ідеологічними противниками – католиками, як зі своїми непевними союзниками, готувався Регенсбурзький рейхстаг, участі в якому реформатор намагався уникнути. Про це він писав і своєму колезі Йоахіму Камерарію, скаржачись, що йому надто складно вирватися із переговорів, які він уподібнював сітці мисливця, з якої із кожним порухом стає дедалі складніше виплутатися [16, 2612. 4].

Проте питання щодо його присутності у Регенсбурзі вирішилося князівською адміністрацією за шість місяців до початку диспуту. Курфюрст вважав, що гуманіст гідний очолити делегацію теологів [22, 9, 337 Nr. 3581]. Меланхтона ж мало тішило визнання курфюрста. Навпаки, незадовго до поїздки він так висловився щодо організаторів диспуту у листі до Фрідріха Міконіуса (Friedrich Myconius) і Юстуса Меніуса (Justus Menius): «Я сердитий, що одні влаштовують диспути, а інші їх мусять витримувати» [16, 2640.1]. За три дні перед цим листом подібним чином він висловився і в епістолі до Дітріха Файта: «Які турботи, гадаєш ти, мучать мене тепер? Коли я передбачаю трюки в душі рафінованого лицемірства, з якими самі князі та їхні теологи будуть лаштувати нам лабети» [16, 2638.1]. В іншому посланні Меланхтон деталізує і розшифровує думку щодо згадуваних лабетів. Це виписка із листа до Камерарія, де Меланхтон ділиться своїми страхами: «Я не боюсь ні зброї, ні сили. Проте мене лякають підступні слова і софістика» [16, 2612.3]. Незвичний тон листів для гуманіста, від якого звикли чути лише толерантні слова та пошук компромісних рішень.

Гнітючі думки перед рейхстагом посилювалися ще і таким банальним для XVI ст. явищем, як поломка транспортного засобу, на якому Меланхтон подорожував. Тоді він пошкодив руку, і біль ще довго нагадував про цю пригоду та не давав змоги писати [16, nr. 2655.1]. Турботу щодо забезпечення епістолярної комунікації взяв на себе Каспар Круцігер. Перший лист після аварії, який особисто зміг підписати Меланхтон, датується лише 31 березня 1541 р. [16, nr. 2652].

Підсумовуючи можемо зазначити, що усталений в історіографії стереотип, що Меланхтон прагнув компромісу за будь-яких

умов і нехтував ідейними переконаннями заради цього, вважаємо невірним. Листи реформатора до Каспара Воланда, Файта Дітріха, Фрідріха Міконіуса напередодні і під час роботи рейхстагу переконують, що він чітко усвідомлював межі допустимих дипломатичних маневрів. Використання неприйнятних йому фігур мови і гострих оцінок можновладців, неприхована критика релігійно-політичних керівників політиків додають нових, специфічних граней до усталеного образу Меланхтона. Гуманіст-еразміанець і реформатор постає, таким чином, у новому світлі, переконаною особистістю, яка знає і не переходить межу допустимого компромісу.

Література

1. *Meyer G.* Ein Reformator – neu entdeckt / G. Meyer // 500 Jahre Philipp Melanchthon. Karlsruhe, 1997.
2. *Philipp Melanchthon im Jahre der augsburgische confession 1530.* Halle, 1830.
3. *Camerarius J.* Das Leben Philippp Melanchthons / J. Camerarius. Leipzig, 2010. Übers. von Volker Werner. Mit einer Einf. von Heinz Scheible. Leipzig, 2010.
4. *Hall H.* Philip Melanchthon and the Cappadocians. A Reception of Greek Patristic Sources in the Sixteenth Century. Gottingen, 2014.
5. *Wartenberg G.* Philipp Melanchthon und die kurfürstlich-sächsische Politik zwischen 1520 und 1560 / G. Wartenberg // P. Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien / [Hrsg. von Birgit Stolt] (Konferenser; 43). Stockholm, 1998. S. 13–23.
6. *Wolgast E.* Melanchthon als politischer Berater / E. Wolgast // Melanchthon: zehn Vorträge / [hrsg. von Hanns Christof Brennecke; Walter Spam u. a.]. Erlangen, 1998. S. 179–208.
7. *Philipp Melanchthon als Politiker zwischen Reich, Reichsständen und Konfessionsparteien.* Wittenberg, 1998.
8. *Репина Л.* Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти / Л. Репина // Сотворение Истории. Человек – Память – Текст. Казань, 2001. С. 344–360.
9. *Lutz H.* Reformation und Gegenreformation. 2d ed. / H. Lutz. Munich and Vienna, 1982.
10. *Gleason E.* Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform / E. Gleason. Los Angeles-Berkeley, 1993.

11. Corpus Reformatorum. Далі: CR. Vol. X. S. 576.
12. Haug-Moritz G. Der Schmalkaldische Bund, 1530–1541/42: eine Studie zu den genossenschaftlichen Strukturelementen der politischen Ordnung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation / G. Haug-Moritz. Leinfelden-Echterdingen, 2002.
13. Quellen zur Geschichte Karls V / [Hrsg. von Alfred Kohler]. Darmstadt, 1990.
14. Selderhuis H. John Calvin: A Pilgrim's Life / H. Selderhuis. Downers Grove, 2009.
15. Elector ad Consiliarios // CR. Vol. IV.
16. Melanchthons Briefwechsel. Bd. 1. Regesten 1–1109 (1514–1530) / [Bearbeitet von Heinz Scheible]. Stuttgart, 1977.
17. Melanchthon an Hieronymus Adam, 15. August 1540. MBW. T. Nr. 2471.
18. Oratio Philip. Melanthonis dicta ab ipso, cum decerneretur gradus magisterii D. Andreae Vinclero [...]. Wittenberg, 1535 // CR. Vol. XI. S. 266–271.
19. Philipp Melanchthon. De officio principum, quod mandatum dei praecipiat eis tollere abusos ecclesiasticos // CR. Vol. III. S. 240–258.
20. Melanchthon Ph. Oratio de sophistica / Ph. Melanchthon // CR. Vol. XI.
21. Melanchthon an Joachim Camerarius, 19. Januar 1541. «Adeo ex his laqueis conciliationum non possum me sie extricare, ut non alieubi adherescam». MBW.T 2612.4.
22. Kf. Johann Friedrich von Sachsen an Luther, 13. März 1541. WA.B 9.

Summary

Kotliarov P. N. Convictions vs Compromise: Philip Melanchthon's religious and political activities during the Imperial Diet at Regensburg

This paper intends defining the Philip Melanchthon's limits of the compromise in religious and political activities. Based on numerous letters of reformer, his friends and relative, we prove that, despite the historiographical stereotype of Melanchthon as a person, who wanted compromise at any price, reformer was quite aware of unacceptable points in religious compromise and his praxis always followed veritas. It opposed sophistic – various tricks used by politicians to achieve their targets, sometimes very different from the honest and pious ones.